

Морозова О. С.,
к.і.н., доцент, Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України
м. Київ, Україна
Хмель А. О.,
к.і.н., Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОСЛУГОВУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ на початку ХХ ст.

На основі аналізу архівних документів та наукових здобутків інших дослідників, зроблено висновки щодо того, в якій зі сфер послуговування українською мовою: освіта, побут, література, книговидання і т.д. було більше звершень і на якому рівні воно здійснювалося. А також дано відповідь на питання, чому виник і мав місце рух за впровадження української мови в освіту.

Ключові слова: українська мова, національний рух, освіта, книговидання, преса, Емський указ, Валувський циркуляр.

Морозова О. С.,
Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН
України,
г. Киев, Украина
Хмель А. А.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы,
г. Николаев, Украина

К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА В ПРИДНЕПРОВСКОЙ УКРАИНЕ в начале ХХ в.

На основе анализа архивных документов и научных достижений других исследователей, сделаны выводы относительно того, в какой из сфер использования украинского языка: образование, быт, литература, книгоиздание и т.д. было больше свершений и на каком уровне оно осуществлялось. А также дан ответ на вопрос, почему возникло и имело место движение за внедрение украинского языка в образование.

Ключевые слова: украинский язык, национальное движение, образование, книгоиздание, преса, Эмский указ, Валувский циркуляр.

Morozova Olha,
MSGrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source study National Academy of Sciences
of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
Khmel Anastasia,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

ON THE USE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN DNIEPER UKRAINE in the early XX century

In the article on the basis of analysis of the archival documents and scientific researches it was concluded that the use of the Ukrainian language in Dnieper Ukraine at the beginning of XX century had success in education, life, literature, publishing. Also the reasons for the existence of the movement for the introduction of the Ukrainian language in education were disclosed.

In the late XIX – early XX century the Ukrainian language in Ukrainian educational establishments because of Russification policies of the Russian Empire was oppressed. It was displaced of all

educational establishments, it was considered to be the language of common people. Not paying attention to national needs of the Ukrainians, the government led anti-Ukrainian policy aimed at stopping the national revival of the Ukrainian population. The Prohibition of the Ukrainian language is associated with numerous government decrees, circulars, orders that affect all areas of Ukrainians. This policy caused irreparable harm to education and culture of Dnieper Ukraine, threatened extinction of the Ukrainian nation and at the same time facilitated the emergence of the Ukrainization education movement in the region. The cause of the movement was to increase the level of national consciousness of the population.

The revolution of 1905 in Russia was a real event in social position of the Ukrainian language. Till 1910 the number of Ukrainian press increased, the number of publications multiplied, there were some changes in language mentality of common people and burghers: The confidence in the fact that the Ukrainian language was the language of common people, and the Russian language was the language of nobles shook.

Democratic changes in the state had an important meaning for the deployment of struggle. The conductors of the movement were the intellectuals, but only some of common people supported the introduction of the Ukrainian language into the education. The movement for the introduction of the Ukrainian language into education is closely interweaved with the national movement which depended on the socio-political and cultural-historical development of individual Ukrainian lands. The feature of the movement was the predominance of literary, scientific and cultural work over the social and political activities. Most progressive ideas about the existence of schools with the Ukrainian language of teaching remained on paper. The organizers failed to get a significant support of common people.

The publishing of Ukrainian books was on the 8th position in the Russian Empire: The Ukrainian book was persecuted, it was not printed, even in those cases where it was children's grammar or handbook for pregnant women. Revival in this direction was also noticeable during the revolution from 1903 to 1910.

In addition, the loss of ties with Western Ukraine population, disunion in the actions of conductors, indecision and reduced activity in some stages of the struggle led to its curtailment. The fact that the struggle was for the rights of Ukrainian literary language, rather than colloquial speech of common people contributed to deconsolidation of Dnieper population. Thus, these circumstances did not let the movement get the desired results.

The lack of conditions for the use of the Ukrainian language, led to the struggle for permission to study in the Ukrainian language. But the movement united eastern and western Ukrainians on the basis of common spiritual interests.

Politically, the revival of organizations representing ethnic Ukrainians and the first attempts of the Ukrainian political activity in the first decade of the XX century were strongly suppressed by restoring imperial administrative repression and persecution by the Russian public opinion.

In everyday life, church services and communication at school (on the breaks) in Ukrainian were forbidden. So, the locals were the objects of Russian national movement at school, church or army. And when the farmer – an ethnic Ukrainian – left the village, he found himself in «Russian city», even on the Ukrainian lands where all official communication – in factory workplaces, state establishments, railways etc. – occurred in Russian.

Education, media and church and all those areas that depended on the government and authorities suffered from Russification. Slightly less suffered such areas as literature, publishing and life because these areas can be controlled by the government only indirectly. But even in them the development of the Ukrainian language and the national idea stopped.

Key words: language Ukrainian, national movement, education, publishing, media, Ems decree, Valuev Circular.

Проблема послуговування українською мовою в Наддніпрянській Україні на початку ХХ століття є як ніколи актуальною, особливо після прийняття українською владою серію законів на початку ХХІ століття. Так, 2003 року Україна ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, прийняла закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», який набув чинності 1 січня 2006 року. Конституційний суд України

дозволив використовувати в судах всі регіональні мови країни нарівні з українською. Крім цього, Верховна Рада погодила скасування закону про обов'язкове дублювання фільмів українською мовою, а також скасувала використання примусових квот на україномовну музику в ефірі радіо і телебачення. Закон України «Про засади державної мовної політики», який вводить в українське законодавче поле поняття регіональної мови, був прийнятий Верховною

Радою і 8 серпня 2012 р. підписаний Президентом країни. Законом декларується, якщо мова визнається регіональною, то на даній території вводиться цілий ряд преференцій: вона використовується на цій території в роботі місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, застосовується і вивчається в державних і комунальних навчальних закладах, а також використовується в інших сферах суспільного життя. Після цього у восьми містах і в семи областях регіональною мовою стала російська (протягом серпня 2012 – липня 2013 року). У Берегово, Берегівському районі й Виноградівському районі (Закарпатська область) регіональною мовою стала угорська. У деяких селах Чернівецької та Закарпатської області регіональними стали румунська та молдовська мови. У Болградському районі Одеської області регіональними стали болгарська та гагаузькі мови [23].

І якщо для людей, які розмовляють угорською, болгарською, молдовською мовами це – досягнення, це можливість відчутти себе дійсно громадянами України, тільки іншої національності, то для російськомовного населення не існувало перешкод у спілкуванні російською мовою. І всеж таки для більшості областей регіональною мовою стає російська. Через це цю низку законів досить нерівнозначно сприймають в українському суспільстві, оскільки українська влада мала б сприяти розвитку рідної мови, культури, ідентичності.

Автори статті, розглядаючи різні сфери використання української мови: освіта, побут, книговидавництво, література, політика, на основі архівних документів та аналізу наукових здобітків інших дослідників, роблять висновки щодо того, в якій з цих сфер послуговування українською мовою мало місце і на якому рівні здійснювалося. А також дають відповідь на питання, чому виник і мав місце рух за впровадження української мови в освіту.

Питання щодо послуговування українською мовою в Наддніпрянській Україні в історичній історіографії позначено тим, що різні дослідники висвітлювали різні аспекти цієї проблеми. Окремо досліджується питання української мови в освіті [3; 6],

питання книговидавництва [10], українська мова як складова національного руху [2, 15; 19].

Наприкінці XIX ст. українські землі перебували у складі Російської імперії та Австро-Угорської монархії. До складу Росії було приєднано близько 80 % українських земель. На початку XX ст. вони входили до дев'яти губерній, територія яких становила 618 000 км. кв. Щодо чисельності населення, то згідно з переписом 1897 р. в Російській імперії українців налічувалося близько 30 млн. осіб.

Не зважаючи на велику територію та значну кількість населення, уряди країн, до яких входили українські землі на той час, заперечували саме існування української нації. Вагомою перешкодою на шляху вільного розвитку народу була, по перше, чужа мова навчання. Законодавство царату сприяло політиці зросійщення українського населення. Ще в 1863 р. з'явився циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який забороняв друкування літератури українською мовою, а освіта в усіх навчальних закладах мала проводитись російською [26, с. 1]. Дії щодо українізації називалися «нечистою справою», яка в подальшому може призвести до розпаду Російської імперії. У подальші роки згідно з міністерськими указами усі чиновники і учителі середніх шкіл, які служили в Південно-Західному краї (тобто в Україні), отримували окрему додаткову платню за «обрусеніє». Кінцевою метою освіти всіх іногородців мало бути «змосковщення» [21, арк. 30]. При призначенні на вчительську посаду віддавалася перевага росіянам.

Політика уряду щодо цілеспрямованої лінії на знищення української мови, з одного боку, сприяла збудженню національної самосвідомості частини українського населення (молоді, інтелігенції), а з другого, жорсткі дії уряду та активна агітаторська політика щодо припинення вживання української мови породили стриманість народу у відстоюванні своїх національних потреб. Тому навіть діти відомих українських письменників виростили, не знаючи української мови, а їх батьки у приватному житті розмовляли російською.

Страшні наслідки для розвитку української мови мав прийнятий у 1876 р. таємний

Емський указ царя про заборону ввозу до імперії друкованих творів і перекладів українською мовою. Наголошувалося «*відноситись з особливою уважністю до статей про малоросійське нарiччя*» [32, арк. 295-зв]. Уряд не видав такої заборони щодо мови жодного з інших поневолених народів Російської імперії. Окрім Валуєвського циркуляру та Емського указу були прийняті й інші укази обмеження «малоросійського»: 1888 р. – указ Олександра III «Про заборону вживання в офіційних установах української мови та хрещення українськими іменами», 1889 р. – у Києві на археологічному з'їзді дозволено читати реферати всіма мовами, крім української, 1892 р. – російський уряд наказує цензорам суворо стежити за тим, щоб не допустити українських літературних перекладів з російської мови, 1894 р. – заборона ввезення українських книг з-за кордону, 1895 р. – заборона української читанки та українських книг для дітей, 1903 р. – на відкритті пам'ятника І. Котляревському у Полтаві не дозволено промови українською мовою [23]. Це поступове припинення розвитку, використання та навчання українською мовою.

Учителі-українофіли піддавались постійним переслідуванням зі звільненнями з місць роботи. Для більш пильного догляду за порядком з 1880 р. в університетах були призначені служителі інспекції [18, с. 146]. Було заборонено виголошення церковних проповідей та друкування словників українською мовою.

Помітним стає нехтування національною справою значною частиною населення. Так, професор Київського університету С. Гогоцький відкрито виступав проти української мови і літератури [33, с. 19]. На той час такі виступи підтримували не лише російські діячі. Населення переконується у тому, що рідна мова приносить біди, не чути й закликів інших верств щодо розвитку рідної мови. Тому люди поступово звикають до такого стану речей й відходять від національної ідеї. Далися знаки і грошові надбавки за «обрусеніє» (з 1892 р.), швидке сходження по службовій драбині, яке чекало російськомовних учителів.

Постановами Міністерства народної освіти в навчальних закладах щорічно

вводились нові предмети російською мовою [25, арк. 5-6-зв.; 7, с. 1356]. Таємне навчання українською мовою вважалося злочином й каралося.

За таких обставин українці були одним з найбільш малописьменних народів Російської імперії [27, с. 140; 28, с. 182.; 29, с. 227]. Таким чином, наприкінці XIX ст. українська нація, одна з найбільших у Європі, антиукраїнськими діями уряду була зведена до становища неосвіченого кріпака, позбавленого своїх найелементарніших прав.

В усіх школах Наддніпрянської України викладання велося російською мовою, хоча протягом 1901-1909 рр. за програмою міських училищ могло бути запроваджене як факультативне викладання таких мов, як німецька, французька, вірменська, калмицька, латиська, естонська, монгольська, татарська [9, с. 349]. Велика кількість людей після закінчення школи майже забувала, як писати й читати, а російською владою насаджувалася думка, що український народ сам не бажає вчитися рідною мовою.

Перша російська революція дещо послабила національно-культурний гніт щодо української мови. На початку XX ст. члени Комітету Міністрів вирішили скасувати закони від 1876 р., але було зазначено, що «*дійсним положенням зовсім не маєтсья на увазі як-небудь чіпати питання про мову викладання в народних школах малоросійських губерній*» [6, с. 8]. Продовжувалися утиски української преси та громадських організацій.

У такій ситуації дії українського населення залишались неспіливими. «Рідний край» повідомляє, що коли в Харкові міська дума вирішила заснувати народний університет, то «*ні в кого і думки не могло бути, що ... в народному університеті «можлива» яка-небудь інша мова, а не московська*» [11, с. 4-5]. Однак, під тиском революційних подій українці активно виступили за права своєї мови. Міністерство народної освіти дозволило викладання української мови й історії в тих приватних гімназіях, які бажали б ввести ці предмети до своєї програми (1906 р.) [30, с. 9].

Після поразки революції 1905-1907 рр. почалася нова хвиля реакційних заходів російського самодержавства. Професор Т. Флоринський писав: «*Ніякі клопотання*

та вимоги, націлені на досягнення цього прагнення (введення української мови в навчальний процес – О.М.), не повинні зустрічати ні співчуття, ні підтримки з боку керівництва та його органів». Був впроваджений жорсткий контроль за шкільними закладами. Навіть вивіски малоросійською мовою призводили до лиха. Мова українців офіційно вважалася наріччям російської мови. У той же час на Київщині розпочався процес заснування шкіл з польською мовою навчання [14, арк. 14; 4, арк. 142-143; 20, с. 13].

Рівень освіченості українців залишався низьким: чоловіків – 23,3 %, жінок – 3,9 %, у той час як у німців він становив відповідно 59,9 % і 58,6%, литовців і латишів – 52 % і 62,5%, євреїв – 48,9 % і 28,2 %, а в цілому в Російській імперії – 29,3% і 13% [22, с. 405].

У 1908 р. уряд відхилив законопроект, запропонований 37 думськими депутатами про викладання рідною мовою у початкових школах місцевостей з українським населенням. У Києві починають виникати організації, які ставили собі за мету *«вести ... війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні»* [16, с. 24-25; 3, с. 58]. У 1910 р. уряд П. Столипіна оголосив боротьбу з українством державним завданням. Отже, українське питання стало однією з головних проблем внутрішньої політики російського уряду.

Прикладом великодержавної сваволі став факт заборони розмовляти українською мовою в Миргородській гімназії (Полтавська губернія), про що свідчила табличка з написом: *«У стінах гімназії забороняється вихованцям розмовляти малоросійською мовою»*. Звичайним стало побиття українських дітей за вживання в школі рідної мови з метою *«викоренити»* її [24, с. 298; 12, арк. 205-212].

У 1911 р. Міністерство внутрішніх справ у своєму рапорті сенатові підкреслило, що метою державної політики є не допустити національного відродження українців [2, с. 52]. Державна політика росіян була націлена на зупинення національного відродження українців *«задня блага єдності Російської імперії та її культурного поступу»*.

У 1905-1914 рр. не було відкрито жодної школи з українською мовою навчання, лише

в окремих випадках педагоги нелегально впроваджували рідну мову в навчальний процес, однак такі школи довго не існували. Навіть за одне українське слово керівники навчальних закладів суворо карали учнів [5, арк. 11-зв.; 13, арк. 47-52; 19, с. 354].

Доповідна записка полтавського губернатора фон Багговута міністрові внутрішніх справ Російської імперії, складена в 1914 р., дає найповніше уявлення про ставлення росіян до української проблеми. Називаючи рух українців *«мазепинським»*, який проходить під впливом Австрії та має на меті повне відмежування малоросів від великоросів, зазначається необхідність *«боротися»* з ним наступними засобами: призначати на посади вчителів та інспекторів шкіл лише великоросів; встановити у великих повітах двох інспекторів або у кожному повітові заснувати посаду помічника інспектора; від будь-якого вчителя, який проявляє схильність до українського руху, негайно позбавлятися; не допускати на різні посади людей, які коли-небудь якимось чином стикалися з українськими прагненнями та ін. [1, с. 1-11].

Лише після революції 1917 р. стало можливим підняття питання про введення української мови в навчальних закладах. Вважаємо, що великою перепоною на шляху українізації освіти на Наддніпрянській Україні була втрата зв'язків з Західною Україною.

Відтак, наприкінці XIX ст. з'явився рух за впровадження української мови у навчальних закладах Наддніпрянської України. У ході боротьби за україномовну освіту в цьому регіоні можна виділити 3 етапи:

1) кінець XIX ст. – 1905 р. – період, коли питання українізації освіти стало основним у роботі українських педагогів, громадських та просвітніх товариств, молоді, партій; відбуваються перші спроби впровадити рідну мову в навчальний процес; українське питання виходить на державний рівень, ним зацікавлюється закордонна громадськість.

2) 1905-1907 рр. – період активної боротьби населення Наддніпрянської України за рідну мову навчання, українці здобувають деяких досягнень. Потужною силою виступила інтелігенція, дієвою платформою ведення руху стала преса. У боротьбу включилися

майже всі верстви населення. Активно проходив рух за українізацію вищих навчальних закладів. Царський маніфест 17 жовтня 1905 р. про свободу слова, совісті і друку дав можливість українському рухові вголос заявити про потреби національної школи.

3) 1907-1917 рр. – згорання руху. Незважаючи на пожвавлення національного руху українців на початку ХХ ст., з 1907 р. розпочався новий наступ політичної реакції. Окремі дозволи на включення української мови в програму освітніх закладів [8, с. 1-4] давалися лише за умови наявності у викладачів дипломів, що було рідкістю для того часу. У цей час ідея української школи стає актуальною і серед духівництва [17, с. 20]. Однак відкритий опір з боку частини росіян став перепоною для подальшого розгортання руху за впровадження української мови в навчальних закладах. На відміну від українців Галичини російські українці не досягли до 1914 р. стадії масового руху. Лише після 1917 р. почалася активна українізація навчальних закладів. На останньому етапі ідею українізації навчальних закладів втілювала в життя майже одна інтелігенція, але українська нація формувалася переважно як селянська. До того ж політика російського уряду в значній мірі денационалізувала більшість української інтелігенції, послабила в неї інтерес до своїх національних цінностей, до місцевого життя взагалі. Затуханню руху сприяла втрата належних стосунків із західними українцями.

Поряд з обмеженнями в освіті йшло обмеження видання україномовних книжок. На початку ХХ ст. українське видавництво стояло на 8 місці [31, с. 10]. Дійти до широких кіл читачів могли тільки легальні публікації, вихід яких у світ був зведений до мінімуму цензурним режимом. Ставлення російської імперської влади в центрі і на місцях до українських видань визначалося як демократичним спрямуванням більшості з них, так і прагненням урядових кіл не допустити перетворення української мови в повноцінний засіб суспільної комунікації. В конкретних випадках дозволи або заборони друкування книжок були пов'язані з коливаннями урядової політики між спробами обмежених ліберальних реформ і тенденцією

до цілком авторитарного правління. Більше або менше свавілля цензорів визначалося і неоднаковим тлумаченням ними діючих правил, різними поглядами щодо можливих наслідків впровадження їх у життя.

За даними архіву київського окремого цензора, в 1894 р. заборонено друкувати 50 назв, у тому числі кількох оповідань Марка Вовчка, українського перекладу «Зачарованого місця» Гоголя і т.д. Впродовж 1903 і наступних років не допущено до друку навіть таких далеких від будь-якої політики книг, як збірка дитячих казок, брошури про Олександра Македонського, Кирила та Мефодія, науково-популярні книжки про вулкани й фізіологію людини, poradnik для вагітних жінок і молодих матерів [10, с. 400-401].

В умовах, коли освітня українська книжка переслідувалася особливо нещадно, дедалі більшого поширення набували так звані лубочні видання «для народу» – низькопробні пригодницькі й гумористичні тексти, розповіді про відьом і чортів тощо. Перевага серед них російськомовних друків пояснювалася і великими фінансовими можливостями російських видавців, і тим, що школи були російськими, а звичка до російської мови виносилася з війська, прищеплювалася практикою адміністративних установ і церкви, яка дедалі більше русифікувалася.

Протиставитися цьому всьому мала масова україномовна книжка, за створення і поширення якої взялася молода українська інтелігенція, дуже нечисленна, але віддана народній справі. Особливо великими щодо цього були заслуги Бориса Грінченка. У Харкові ж виникло видавництво, на книжках якого позначалося: «видано Вс. І. Гуртом». Йшлося про те, що книжки готували і видавали Гнат Хоткевич і його однодумці спільно, тобто гуртом [10, с. 401].

Порівняно стабільним виявилось видавництво «Вік», керівниками й активними співробітниками якого були визначні громадські й культурні діячі О. Кониський, В. Доманицький, С. Єфремов, О. Лотоцький. У зв'язку з відзначенням 1898 року сторіччя першого видання «Енеїди» І. Котляревського було підготовано тритомову фундаментальну антологію української літератури ХІХ ст.,

так і названу «Вік». Таку саму назву прийняло і видавництво. У 1900-1918 рр. «Вік» видав 331 книгу загальним накладом 1,7 млн. примірників. Серед них були серії «Українська бібліотека», «Сільська бібліотека», зібрання творів українських письменників, популярні брошури.

Велике значення мала поява на Україні нових друкарень, серед них і таких технічно досконаlih, як Степана Кульженка в Києві і Євтіма Фесенка в Одесі, які, крім російських, видавали й українські книжки. Поява друкарень у провінційних містах створювала умови для розгортання і в них видавничої діяльності. 1886 р. у Херсоні надруковано збірник драматичних творів І. Карпенка-Карого. Видання літературних альманахів у Чернігові («Степові квіти», 1899; «Хвиля за хвилею», 1900), Херсоні («Перша ластівка», 1905) та інших містах.

Внаслідок революції 1905 р. книги, газети й журнали часто заборонялися за їхній зміст вже після їх видання. Стало можливим і видання української преси, та щодо неї цензура була особливо сувора. Зокрема була заборонена наприкінці 1905 р. перша на терені Російської імперії україномовна газета «Хлібороб» (виходила в Лубнах на Полтавщині тиражем до 5 тис. примірників), у 1906 р. заборонено газети «Вільна Україна» (Петербург), «Добра порада» і «Запоріжжя» (Катеринослав), «Народна справа» (Одеса) і т.д.

Усього в 1909 р. працювало 17 українських видавництв у Східній Україні: в Києві, Полтаві, Одесі та інших містах. У Галичині до кінця XIX ст. відомі 11 книжкових видавництв, на початку XX ст. – понад 30. За 1798-1916 рр. вийшло понад шість тисяч назв книг українською мовою, у тому числі не менше 2,8 тис. у Східній Україні і поза межами українських земель. Твори Т. Шевченка з 1840 до 1914 р. видавалися в Україні та поза її межами понад 500 разів. У роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) книговидавництва на українських землях різко зменшилися [10, с. 405].

Внаслідок заборон та відсутності культурних організацій, за умов, коли шкільна система та церква протистояли українській ідеї, національний рух у Наддніпрянській Україні в останні десятиліття XIX століття практично завмер. Його єдиними проявами

були наука, нечисленні театральні вистави й концерти та діяльність емігрантів. Так, В. Антонович заснував Київську школу української історії, представником якої був М. Грушевський. Науковці Харківського університету також зробили внесок в розвиток української науки (Д. Багалій, О. Потебня, М. Сумцов), але публікувалися вони російською мовою в двох найважливіших українських наукових виданнях, які виходили російською мовою: «Сборник Харьковского историко-филологического общества (1886-1914 pp.) та «Киевская старина» (1882-1907 pp.)».

Але наприкінці XIX століття організаційна діяльність відродилася і невдовзі було сформульовано не лише культурні, а й політичні цілі. У 1897 році близько 20-ти слабкозв'язаних між собою громад, розпорощених по містах Наддніпрянської України, об'єдналися з ініціативи історика В. Антоновича, щоб утворити Загальну українську безпартійну демократичну організацію. Назва засвідчує, що ця група зосередила свою діяльність на видавничій справі та культурній роботі в сільських клубах і читальнях [15, с. 364-365]. Тому початок XX століття (до 1910 року) характеризується формуванням політичної опозиції російській владі. Як зазначалось, право користуватися рідною українською мовою не тільки в побуті, але й в навчанні, церковному служінні, адміністративних закладах формувалось як одна зі складових національного руху. А на період революції став полем битви за визнання української мови. Період був не довгим, але позначеним певними успіхами.

Цілком аполітичні громади, передусім ті, до складу яких входили студенти, врешті стали плідним ґрунтом для створення політичних організацій. Так, студенти у Харкові 1900 року утворили Революційну українську партію, за програму якої спочатку взяли памфлет М. Міхновського «Самостійна Україна». Пізніше М. Міхновський покинув лави цієї партії та створив Українську народну партію (1902 р.). Революційна українська партія 1905 року змінила назву на Українську соціал-демократичну робітничу партію (С. Петлюра, В. Винниченко, М. Порш).

Окрім націонал-соціалістичних та соціалістичних політичних міркувань в Наддніпрянській Україні діяв і поміркований напрям, який представляла Українська демократична партія (1904 р.), а пізніше – Українська демократично-радикальна партія (УДРП – 1905 р.). Очолювали партію Є. Чикаленко, С. Єфремов, Б. Гринченко, які наполягали на необхідності переходу від культурної до політичної сфери діяльності. Вони закликали до запровадження парламентського правління, громадянських свобод, вживання української мови та створення місцевого українського парламенту всередині федералізованої демократичної Російської імперії. УДРП видавала в Києві перші україномовні газети «Громадська думка» (1905-1906 рр.) і «Рада» (1906-1914 рр.) [15, с. 367].

Російська імператорська академія наук визнала «малоруську» (тобто українську) мову відмінною від «великоруської» і в лютому 1905 р. у відповідь на царський запит рекомендувала скасувати обмеження Емського указу 1876 р. та його редакції від 1881 року (за нею дозволявся друк словників українською мовою, але за російським правописом, а постановка українських вистав залежала від місцевої адміністрації) [15, с. 367].

У грудні 1905 року в Наддніпрянській Україні з'явилися перші україномовні газети – «Хлібороб» у Лубнах, «Рідний край» у Полтаві та «Громадянська думка» у Києві. На 1908 р. існувало 9 газет з тиражем 20 тисяч примірників, а також почали виходити перші україномовні наукові видання («Україна», 1907 та «Записки наукового товариства», 1908-1918). Поштовх до стандартизації літературної мови дала поява кількох граматик (граматики Є Тимченка та А. Кримського) та монументального 4-томного словника української мови (1909) за редакцією Б. Гринченка. Ці матеріали доходили до широкого кола читачів завдяки новозаснованим видавництвам та відкриттю сорока регіональних відділків товариства «Просвіта», організованого за зразком одноіменного товариства в австрійській Галичині [15, с. 367].

Один із православних єпископів – Парфеній Левицький дозволив вживати

українську мову у проповідях та церковних школах Подільської єпархії. Університетські професори М. Сумцов у Харкові та О. Грушевський в Одесі почали читати лекції українською мовою. У 1907 р. М. Грушевський переніс видання впливового журналу «Літературно-науковий вісник» з Галичини до Києва, а наступного року очолив Українське наукове товариство.

Коли 1906 року відбулися вибори до першого парламенту Російської імперії, від українських губерній було обрано 62 депутати, 44 з них задекларували себе етнічними українцями. УДРП приєдналась до виборчого списку помірковано ліберальної Російської конституційно-демократичної партії (кадетів) і під проводом І. Шрага створили парламентський гурток для боротьби за права української мови. Вони організували видання російськомовного органу «Украинский вестник» (Санкт-Петербург, 1906), щоб інформувати політично свідоме населення про українські проблеми. У Другій Думі представники Української соціал-демократичної спілки об'єдналися з депутатами Української трудової громади (мала власний україномовний орган «Рідна справа – вісті з Думи», Санкт-Петербург, 1907 р.) у фракцію з 47 членів, яка вимагала запровадження української мови у школах, відкриття університетського відділу українських студій та місцевої автономії. Як відомо з історії, Третя і Четверта Думи були більш обмеженими, а їх політична ефективність – ще меншою, в них було дуже мало національно свідомих українців і тому не існувало українського парламентського об'єднання [15, с. 368].

Відповідно, невеликі політичні досягнення українського руху з 1905 по 1907 роки, було втрачено. У 1908 р. кількох членів Української соціал-демократичної робітничої партії та Спілки було заарештовано, а ослаблені організації були змушені перейти у підпілля або емігрувати і врешті розпастися. 1906 і 1907 рр. були закриті «Просвіти» в Одесі та Миколаєві. У 1908 році члени УДРП, яка розпалася, на чолі з Є. Чекаленком, С. Єфремовим та М. Грушевським створили безпартійне Товариство українських поступовців, але ця група змушена була повернутися до аполітичного

культурного підходу до української проблеми. Того ж 1908 р. Сенатом було видано указ про те, що освітня робота в Україні шкідлива й небезпечна для Росії.

1910 року П. Столипін, міністр внутрішніх справ царського уряду, видав наказ закрити «Просвіти», заборонити університетські лекції українською мовою та відновити заборону україномовних публікацій 1876 року. Цей акт супроводжували нападки в офіційній пресі за «український сепаратизм». 1914 р. цар Микола II видав указ про заборону української преси.

Таким чином, в кінці XIX – на початку XX ст. українська мова в навчальних установах України завдяки русифікаторській політиці Російської імперії знаходилася в пригніченому стані. Вона була витіснена з усіх освітніх установ, вважалася мовою неосвіченого селянства. Не звертаючи уваги на національні потреби українців, уряд вів антиукраїнську політику, націлену на зупинення національного відродження українського населення. Заборона української мови пов'язана з численними урядовими указами, циркулярами, розпорядженнями, які ганебно впливали на усі сфери діяльності українського народу. Ця політика нанесла непоправну шкоду освітньому й культурному рівню народу Наддніпрянської України, загрожувала зникненню українського етносу і водночас сприяла появі в регіоні руху за українізацію освіти. Причиною виникнення руху стало збільшення рівня національної свідомості населення.

Революція 1905 р. у Росії була справжньою подією і в суспільному становищі української мови. До 1910 р. зростала українська преса, множилася кількість видань, сталися певні зміни в мовному менталітеті селян і міщан: у них похитнулася впевненість у тому, що українська мова мужича, а російська панська.

Велике значення для розгортання боротьби мали демократичні перебудови в державі. Провідником руху виступила інтелігенція, однак лише окремі представники широких верств населення підтримали домагання ввести українську мову в навчальний процес. Рух за впровадження української мови в навчальних закладах дуже тісно переплітався з національним рухом, який, в свою чергу, залежав від соціально-політичного та

культурно-історичного розвитку окремих українських земель. Особливістю руху була перевага літературно-наукової, культурницької праці над громадсько-політичною діяльністю. Більшість прогресивних ідей щодо існування навчальних закладів з українською мовою викладання залишилися на папері. Організаторам не вдалося здобути значної підтримки селянських мас, робітників, досягти масовості виступів.

Щодо видавництва українських книжок, то як відмічалось, воно займало 8 позицію в Російській імперії: українську книжку переслідували, не надавали дозволу на друк навіть у тих випадках, коли мова йшла про дитячу граматику або довідник для вагітних жінок. Пожвавлення у цьому напрямі було помітним також у роки в передень революції і самої революції, це приблизно з 1903 року до 1910 рік.

Крім того, втрата зв'язків з населенням Західної України, роз'єднаність в діях провідників руху, нерішучість та зменшення активності на деяких етапах боротьби призвели до її згортання. Деконсолідації населення Наддніпрянщини сприяло й те, що тут боротьба точилася за права української літературної мови, а не живої народної мови простолюдинів. Таким чином, ці обставини не дали можливості рухові мати бажані результати.

Відсутність умов для використання української мови спонукали до створення боротьби за дозвіл на навчання українською мовою. Але рух єднав східних і західних українців на ґрунті спільних духовних інтересів.

В політичному плані, відродження організацій, що представляли етнічних українців, та перші спроби української політичної діяльності у перші десять років XX століття були рішуче припинені шляхом відновлення імперських адміністративних репресій та цькування з боку російської громадської думки.

У побутовому ж плані, заборонялося проводити служіння в церквах українською мовою, спілкуватися між собою (на перервах) у школі. Так, місцеві мешканці були об'єктом насадження державою та її імперською ідеологією російського національного руху в школі, церкві чи війську. І коли селянин –

етнічний українець – залишав село, він потрапляв у «російські міста», навіть на українських землях, де все офіційне спілкування – на заводських робочих місцях, у державних установах, на залізниці – тощо – відбувалося російською мовою.

Тобто найбільш під час русифікаторської політики постраждала освіта, преса та

церковнослужіння, всі ті сфери, які залежали від уряду і влади. Трохи менше постраждали такі сфери, як література, книговидавництво та побут, оскільки ці сфери могли контролюватися адміністраціями та урядом лише опосередковано. Але і в них розвиток української мови та національної ідеї був призупинений.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Багговут. Секретний донос полтавського губернатора Багговута министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним. – Полтава : б. в., 1917. – С. 1-11
2. Гунчак Т. Україна п. п. ХХ ст. – Київ : Либідь, 1993. – 286 с.
3. Діак Г. В. Українське відродження чи нова русифікація? – К. : Гранослав, 2000. – 304 с.
4. З секретним листуванням, 1908 р. – ЦДІАК, ф. 707 Управління попечителя Київського учбового округу, оп. 229, спр. 122, арк. 1-153.
5. За циркуляром Міністра внутрішніх справ від 22 листопада 1913 року про повідомлення даних про число тимчасових та не тимчасових видань, типографій та інше в Південно-Західному краї, 4 грудня 1913 р. – 21 березня 1914 р. – ЦДІАК, ф. 442 Канцелярія киевского, подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 863, спр. 323, арк. 1-23.
6. Извлечение из Высочайше утверждённого, 21 февраля 1905 г., Особого Журнала Комитета Министров о порядке выполнения п. 8 Именного Высочайшего указа от 12 дек. 1904 г. // Справка к представлению Министра Народного Просвещения от 24 мая 1905 г. за № 10172. – С. 8.
7. Извлечение из общих распоряжений по средним учебным заведениям ведомства министерства народного просвещения, имеющих отношение к учительским институтам, семинариям и школам // Настольная книга по народному образованию: В 3 т. / Под ред. Г. Фальборка и В. Чарнолуцкого. – СПб., 1901. – Т. II. – С. 1356.
8. Извлечение из Свода Основных государственных законов (Свод законов, т. I, часть I. Изд. 1906 г.) // Чарнолуцкий В. Настольная книга по народному образованию. – СПб. : Б. в., 1911. – С. 1-4.
9. Извлечение из свода уставов ученых учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения // Чарнолуцкий В. Настольная книга по народному образованию. – СПб. : б. в., 1911. – С. 349.
10. Ісаєвич Я. Українське книгодання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 395-419. [Електронний ресурс] // Українське книгодання XIX-XX століть. Режим доступу: [http://litopys.org.ua/ isaevych/is33.htm](http://litopys.org.ua/isaevych/is33.htm).
11. К-ий М. Про народний університет (Лист із Харкова) // Рідний край. – 1906. – № 44. – С. 4-6.
12. Листи членів різних політичних партій, перехоплені Департаментом поліції та розшукувальним пунктом полтавського ГЖУ та про виявлення осіб, які згадуються у цих листах, 2 жовтня 1913 р. – 24 січня 1914 р. – ЦДІАК, ф. 321 Розшукувальний пункт при Полтавському ГЖУ, оп. 1, спр. 181, ч. 2, арк. 1-244.
13. Листування з департаментом поліції та помічником начальника Полтавського ГЖУ щодо осіб, які причетні до українських буржуазно-націоналістичних організацій «УСДРП» та інших буржуазних партій, 25 січня 1914 р. – 4 березня 1915 р. – ЦДІАК, ф. 320 Полтавське ГЖУ, оп. 1, спр. 1326, арк. 1-251.
14. Листування з Міністерством внутрішніх справ про введення викладання української та польської мов у середніх учбових закладах Київської, Подільської та Волинської губерній, закриття журналу «Літературно-Науковий вісник», який видається на українській мові у м. Києві професором Грушевським М. та по інших питанням, 3 січня 1907 р. – 22 травня 1907 р. – ЦДІАК, ф. 442 Канцелярія киевского, подольского та волынского генерал-губернаторства, оп. 857, спр. 43, арк. 1-19.
15. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів [Текст] / Павло-Роберт Магочій; пер. з англ.: Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. Магочій; покажчики Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
16. Морозова О. С. Питання про україномовну освіту в Державній Думі Російської імперії (1906-1917 рр.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 33. Вип. 24. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 24-25.
17. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навч. посіб. / За ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 302 с.
18. Об инспекции в университетах, управляемых по общему уставу (Дело Департамента Народного Просвещения. 1880 г. – Ч. III. – № 40) // Сборник постановлений по министерству народного просвещения. – СПб. : Типография т-ва «Общественная польза», 1892. – С. 146.
19. Петровський В. Г. Про національне питання // Історія України. Хрестоматія: У 2 ч. – Вид. 2-ге. / Упор. С. М. Клапчук, Б. І. Білик, Ю. А. Горбань та ін. – К. : ІЗМН, 1996. – Ч. 1. – С. 354.

20. Польські школи в Київщині // Рідний край. – 1906. – № 43. – С. 13.
21. Про незаміщення посад вчителів та наставників в південно-західному краї та прибавка 50 % по Міністерству народної освіти, 1864-1867 рр. – ЦДІАК, ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства, оп. 178, спр. 500, арк. 1-113.
22. Процент грамотности народов, живущих в европейской России // Украинский вопрос в его прошлом и настоящем / Под ред. О. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, О. Е. Корша и др. – Пг. : Типография т-ва «Общественная польза», 1916. – Т. 2. – С. 405.
23. Регіональні мови України [Електронний ресурс] Матеріал з Вікіпедії: Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
24. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – п. XX ст.): Нариси. – К. : Радянська школа, 1991. – 380 с.
25. Справа про пред'явлення подільського губернатора в комісії всепідданішого звіту про стан губерній за 1883 рік, 2 листопада 1884 р. – ЦДІАК, ф. 442 Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернаторства, оп. 537, спр. 209, арк. 1-11.
26. Справка к представлению министра народного просвещения от 24 мая 1905 г. за № 10172. – Б.м. : Б.в., б.р. – С. 1.
27. Украинский вопрос. – М. : Б. в., 1915. – 512 с.
28. Н-ін Г. Сторінки з історії «українського питання» (Промова, виголошена Петровським на засіданні Державної Думи 20 травня 1913 року) // Червоний шлях. – 1930. – № 2. – С. 175-189.
29. Русский календарь на 1908 г. А. Суворина. – СПб. : Типография А. С. Суворина, 1908. – 660 с.
30. Українська мова в гімназіях // Рідний край. – 1906. – № 48. – С. 9
31. Українські книжки // Народне слово. – 1910. – 27 грудня. – С. 10.
32. Циркулярні розпорядження головного управління у справах друку, 5 червня 1876 р. – 31 липня 1898 р. – ЦДІАК, ф. 294 Київський цензурний комітет, оп. 1, спр. 4а, арк. 1-429.
33. Чавдаров С. Х., Грищенко М. М. Т. Г. Шевченко і народна освіта. – К. : Вид-во Київського університету, 1961. – 54 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

© Морозова О. С., Хмель А. О., 2014

Дата надходження статті до редколегії 11.02.2014